
‘in personen’. In dit boek ligt de focus niet primair op ‘personen’, maar op de ontwikkeling van ‘instituten’ en de impact daarvan op de Nederlandse samenleving. Dit leidt tot verrassende nieuwe inzichten over bv. het optreden van G. Groen van Prinsterer, het diaconessenwezen en de politieke betekenis van het Réveil.

Al in de eerste bijdrage wordt dit duidelijk. Op grond van minutieus onderzoek laat Dick Kuiper in ‘geneagrammen’ zien hoe met name de Amsterdamse Réveilgroep een familieclan vormde, die belangrijk was voor de ‘instituten’ van het Réveil en zorgde voor overdracht van ‘economisch, sociaal en cultureel vermogen, soms tot ver in de twintigste eeuw.’ Ook Jasper Vree benadrukt het belang van onderzoek naar ‘instituten die opgericht werden om binnen en buiten het kerkelijk instituut de idealen van het Réveil te verbreiden.’ In zijn bijdrage maakt hij aannemelijk hoe ‘revolutionair’ Groen in zijn tijd was. Deze verdedigde niet alleen het oprichten van verenigingen van leken binnen de kerk, maar stond ook een ‘niet-kerkelijk gebonden, natiebreed type vereniging’ voor, waartoe ook personen uit de lagere standen konden toetreden. Dit paste in Groens offensief tegen de secularisering van Nederland en voornamelijk hierdoor kwam hij in botsing met P. Hofstede de Groot, die een centrale plaats aan de predikanten in de volksopvoeding toekende en niet aan leken. Fascinerend is vervolgens hoe Mart van Lieburg de ontwikkeling van verschillende diaconesseninrichtingen beschrijft. Lange tijd was het bv. onduidelijk of het diaconessenwerk evangeliserend of alleen zorgverlenend mocht zijn. Uiteindelijk werd steeds meer gekozen voor een zorgverlenende benadering, waarbij goede medische voorzieningen voorop stonden. Van Lieburg werpt ook licht op de bekende afbeelding over ‘de brede en de smalle weg’, die de omslag van het boek siert. Op de Nederlandse editie van de plaat uit 1867 is aan het einde van de smalle weg een diaconessenhuis te zien, mogelijk naar het voorbeeld van de huizen in Utrecht of Zetten. Interessant is dat een latere geschiedschrijver, H.H. Barger, hierin een uiting zag ‘van de methodistische neigingen van het Utrechtse Diaconessenhuis in deze jaren.’

Een belangrijke bijdrage levert ook Maartje Janse die het begrip *civil society* gebruikt ‘om het Réveil als uniek historisch verschijnsel beter te begrijpen.’ Zij laat overtuigend zien dat het beeld

van het ‘apolitieke Réveil’ geen stand kan houden. Dit blijkt o.a. als gekeken wordt naar acties vanuit het Réveil met het oog op de afschaffing van de slavernij (1863). Janse constateert dat er al vanaf 1840 sprake was van een politisering binnen het Réveil, ‘in de zin van een politieke stellingname vanuit een religieuze motivatie.’ Daarvan getuigt in zekere zin ook de bijdrage van Bart Wallet, die Isaac da Costa centraal stelt. In aansluiting bij het proefschrift van Jaap Meijer uit 1941 stelt hij, dat Da Costa’s bekering tot het christendom niet gepaard ging met een afscheid van zijn joodse komaf, maar zijn joodse bewustzijn juist versterkte. In dat licht plaatst Wallet Da Costa’s strijd met J.H. Scholten en H.F. Kohlbrugge. Het brengt hem tot de conclusie dat Da Costa in zijn werk op zoek was naar ‘een vrije, onafhankelijke ruimte tussen gevestigd christendom en jodendom.’ Weer anders is de insteek van Bart Jan Spruyt, die in zijn artikel aansluiting zoekt bij de opvattingen van de theoloog D. Chantepe de la Saussaye. Deze zag met lede ogen aan hoe het Réveil de confrontatie met de moderne wetenschap en cultuur van zijn tijd uit de weg ging. De toenemende ‘tracasserie religieuze’ (godsdiensstige haarkloverij) in Réveilkring, die La Saussaye toeschreef aan methodistische invloeden, waren hem een doorn in het oog. Toch lukte het hem en zijn jongere geestverwant J.H. Gunning Jr. niet de bakens te verzetten, zodat de belofte die hij wakte van een ‘nader Réveil’ op het terrein van de wetenschap en cultuur een ‘onvervulde belofte’ bleef.

Waardevol tenslotte is de historiografische schets van het Nederlandse Réveil door Fred van Lieburg. Hij begint met het proefschrift van L.H. Wagenaar, die in 1880 de eerste aanzet gaf tot de bestudering van de Nederlandse Réveilbeweging. Wagenaars werk werd direct al verguisd, omdat het vooral A. Kuyper in de kaart speelde, die het Réveil beschouwde als voorloper van zijn eigen beweging. De wens tot een grondige historische bestudering van het Réveil mondde uit in de oprichting van de Stichting Réveil-Archief, die op afstand van de gereformeerde vu moest blijven, ook al had men ook daar veel belangstelling voor het Réveil. Het boegbeeld van het archief was sedert 1942 mw. M.E. Kluit, die baanbrekend werk verrichtte door diverse collecties in het archief onder te brengen en door haar publicaties. Toch bleef ook de vu een belangrijk centrum van